

Симеон Радев

**ПОГЛЕДИ
ВЪРХУ ЛИТЕРАТУРАТА И ИЗКУСТВОТО
ЛИЧНИ СПОМЕНИ**

София, 2014

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Симеон Радев, автор
© Издателство „Изток-Запад“, 2014

ISBN 978-619-152-531-7

**СИМЕОН
РАДЕВ**

ПОГЛЕДИ ВЪРХУ
ЛИТЕРАТУРАТА И
ИЗКУСТВОТО

ЛИЧНИ СПОМЕНИ

СЪДЪРЖАНИЕ

Няколко думи за тази книга	7
----------------------------------	---

I ЧАСТ

Моето отрано влечение към литературната критика.....	11
Българският селянин в първите разкази на Елин Пелин	18
Г. П. Стаматов.....	31
Д-р К. Кръстев като литературен критик	48
За чуждите думи	91
Политическото красноречие в България	98

II ЧАСТ

Пораждане на интереса ми към изкуството.....	119
Клод Моне	126
Йожен Кариер.....	130
Съвременната карикатура във Франция	138
Югославянската художествена изложба в Загреб.....	147

III ЧАСТ

Първият ми семестър в Женева и моето запознаване с Г. П. Стаматов.....	167
За Елин Пелин	179
Моите другари от кафене „България“ и казиното.....	192
Срещите ми с Кирил Христов.....	214
За групата „Мисъл“ и по-особено за П. К. Яворов.....	231
Моите посещения у Николай Лилиев в Народния театър.....	255
Приятелството ми с Александър Балабанов.....	267
Първите ми връзки в София с познавачи на изкуството и с художници.....	285

IV ЧАСТ

Бегли срещи с Иван Вазов	297
Иван Вазов в Постоянния комитет и Областното събрание на Източна Румелия.....	303
Как замислих и написах „Строителите на съвременна България“	320

НЯКОЛКО ДУМИ ЗА ТАЗИ КНИГА

Тия „Погледи върху литературата и изкуството и лични спомени“ са писани от мен преди повече от половин век и печатани в списание „Художник“, на което бях един от редакторите. Те бяха добре посрещнати и аз се радвах на успеха им. Но моето дълго отсъствие от България ги отдалечи от паметта ми. След окончателното си завръщане в София бях изненадан да видя техния траен отклик в читаещия свят, особено сред писателите и художниците. Цитати от писаното за Елин Пелин се намирали в учебник по литература за гимназиите. Литературният портрет на Г. П. Стаматов се ценял като защита на реализма и на идеята за социалните теми в белетристиката. Най-вече ми се говори за студията ми „Д-р Кръстев като литературен критик“, понеже тя се явила като удар срещу проповядваната от него естетика литературата да се отделя от живота. В „Политическото красноречие в България“ има портрет на Георги Кирков като оратор – едно от най-хубавите неща, които съм написал. Тоя му портрет бил споменаван в сказки и статии по случай неговото честване. В „Художник“ имаше и мои статии върху изкуството. Много художници са ми говорили за тях. Те особено изтъкват, че преди толкова време пръв в България съм писал върху импресионизма и съм дал за млади художници оценки, утвърдени днес.

Всичко това не ми навяваше мисълта да извадя на бял свят моите стари работи. От години обаче приятелски натиск се е упражнявал върху мен от разни страни да ги събера и да ги дам да се издадат. Решителният им аргумент беше, че „Художник“ мъчно се намирал и, че това било причина да остава недостъпен един от изворите за историята на българската литературна и художествена критика. Обърна ми се внимание и върху

това, че за моите работи в „Художник“ имало интерес и извън България. И като доказателство ми се посочи фактът, че от Ленинската библиотека в Москва била поискана чрез службата за размяна студията ми за д-р К. Кръстев. А издателството на Съюза на българските писатели, като ми предложи да издаде работите ми от „Художник“, изказа желание да приложи към тях и лични спомени за писатели и художници от моето време. Последното тури край на моите колебания. Завладя ме радостно чувство да се върна с мисълта си към младите години и да преживея отново дните на весело другарство и възторжен труд.

I ЧАСТ

МОЕТО ОТРАНО ВЛЕЧЕНИЕ КЪМ ЛИТЕРАТУРНАТА КРИТИКА

Баща ми беше търговец – професия за печелене на пари, – но знаеше, че има неща, които стоят по-горе от парата. Често съм го слушал да повтаря тия думи от писанието: „Мнози ненавиждат богатство, а слава никтоже.“ От всички видове слава той най-високо поставяше книжовната. Питаше ме: „Кои са най-великите люде в старата българска история? Царете? Не. Св. св. Кирил и Методий, св. Седмочисленици.“ Първите песни, които той ме научи, бяха техните тропари. На Кирил и Методий: „Яко апостолов единоравния, славянских стран учителие...“ На Седмочислениците: „Венци хваления възсилаем Седмочисленички славния...“ В една моя книга, озаглавена „Най-ранни спомени“¹, която търпеливо дочака да види бял свят, разказвам как той, баща ми – аз малък, едва излязъл от отделенията, но все с книга в ръка, – гледаше да събуди у мен писателско призвание. Доводите му бяха доста особени. Казваше ми: „От времето на Самуила до днес свещеникът на Царевдвор² е бил винаги от рода на баба ти. Значи, хиляда години потомци на тоя род са пазили българското писмо. Това влиза в твоето наследство. Ти трябва да станеш писател.“

Мечтата на баща ми да ме види писател не можеше да проникне у мен в тая ми възраст. Думите му влязоха в паметта ми без следа и си ги припомних, когато сам взех перото да пиша. Обаче страстно четях, каквато книга ми попаднеше. Бях във

---

¹ Издадена през 2013 г. от изд. „Изток-Запад“ със заглавието „Ранни спомени“. – Б.р.

² В 1941 г. посетих Царевдвор. Свещеник на селото беше поп Панде, който се падаше мой далечен братовчед. Той ми каза: „Както виждаш, продължавам традицията на рода.“ Но мисля, че с него тая традиция ще свърши.

втори клас, когато прочетох „Пролетни води“ от Тургенев. В трети клас, в Охрид, където брат ми Владимир беше назначен учител, четях крадешком „Клетниците“. Крадешком, защото бях много слаб и брат ми не искаше да се уморявам, толкова повече, че намираше тая книга не за моите години. Но аз го чаках да заспи и тогава запалвах лампата и жадно взимах в ръката си прочутия роман. Четвърти клас в Битоля бях погълнат от уроците си. След това постъпих в Галатасарайския лицей¹ в Цариград. Аз не знаех, че там са учили двама български поети – Константин Величков и Стоян Михайловски. И по-късно, като научих това, не бяха техните имена, които възбудиха у мен литературната амбиция. Тя ми дойде по друг път. В Битоля учител по словесност – така се наричаха уроците по български – ни беше Гьорче Петров. Сух ум, той нито нам можеше да даде да разберем, нито сам разбираше как трябва да се пише. Това научих в лицей. Казваха ни, че за всяко нещо, което има да напишем, трябва най-напред да си направим план, като пазим правилата за мярка и съразмерност, да бъдем крайно внимателни при подбора на думите, като отбягваме особено многобройните прилагателни, защото те често са паразитни. Гледаха също да развият въображението ни. Първото домашно, което нашият учител по френски мосю Дюбоа ни даде, когато вече доста знаех езика, беше на тема „Напишете мемоарите на един бастун“. Той ни даде някои общи упътвания.

Бастунът казва: „Бях изложен на витрината на един магазин. Някои ме харесваха, но нямаха пари да ме купят. Други имаха пари, но не ме харесваха. Най-после един ме купи.“ После трябваше да разкажем през кои ръце е минал, докато най-накрая един го загубил. Нужно бе всичките приключения на бастуна сами да измислим.

---

¹ Галатасарайският лицей бе основан, ако не се лъжа, в 1868 г. от Али Паша. Преподаването на науките ставаше от френски учители по програмата на френските лицей с тази разлика, че вместо латински и гръцки се преподаваха езиците: турски, арабски и персийски. Училището имаше и пансион. В мое време бяхме около 1100 ученици от най-различни народности. Имаше от Алжир. Едно момче беше от Борнео.

Не се отличавах много в измислянето и ми стана мъчно. Тогава реших да опиша нещо, което съм видял.

През моето детство, когато баща ми отиваше в Битоля по търговия, ме вземаше понякога със себе си. Отсядахме в „Ингилис хани“, стар хан, където, ако се съди по името му, са идвали, види се, в старо време търговци англичани. Всичко, което бях видял там, оставаше живо в паметта ми. Понякога пристигаха кервани. Конете се разговаряха сред обширния двор. Мяркаха се странни за мен фигури и се чуваха шумни гласове. На първия етаж околоръст двора имаше за пътниците стаи, пред които оставаше широко, свободно място за минаване. Тук пътниците се прибираха привечер, при хубаво време. Когато с баща ми се качвахме от гостилницата и минавахме оттам, за да отидем в нашата стая, аз любопитно отварях очите си. Пътниците образуваха пъстра гледка: някой си прави сметките и се разправя; друг свири на тамбура и си тананика; трети пуши наргиле. Всичките тези впечатления бяха още пресни у мен и се захех да ги предам. Смятах, че съм успял.

Много мъчно е за един човек да анализира свои състояния на духа от толкова далечно време, но мисля, че тогава именно у мен се роди желанието да пиша. Фактически тогава и започнах.

На връщане от ваканцията си в Ресен се спрях в Солун. Беше през есента на 1895 г. тъкмо след първото македонско въстание. Тук Гоце Делчев ме посвети във Вътрешната революционна организация. Преднего положих клетвата си. Чувствах се щастлив и горд. Но после в Цариград се научих от българските вестници, които ми попадаха, че в революционните кръгове в София има взаимни борби. Под това скръбно впечатление написах нещо като разказ и му дадох името „Раздор“. Изпратих го до „Право“ – вестник на македонската емиграция. Там излезе¹ с гръмогласния подпис „Революционер“. Една наивна работа, но Алеко Константинов я харесал и питал един от редакторите на „Право“ – Тома Карайовов – от кого

---

¹ Декември 1895 г.

е. Карайовов отговорил: „От един ученик в Цариград“. Тогава Алеко Константинов казал : „Помнете ми думата! Това момче ще стане писател.“ Тия му думи узнах много по-късно. Но фактът, че нещо, писано от мен, беше напечатано, бе достатъчен, за да ми разгори амбицията. Почнах да писателствам. Написах един разказ „Танас Колимачка“ въз основа на случка, станала в Охрид и позната на мен още когато бях ученик там. Разказът излезе в българския вестник в Цариград „Новини“. Познатите ми го похвалиха и това още повече ми разгорещи главата. Написах и друг един разказ – „Слепият цигулар“¹ – и го пратих в „Българска сбирка“.

Прозата не ми стигаше. Написах и поема – „Хайдут Велко“. Идеята ми дойде от една песен, която бях чувал в Ресен:

*Кой ке ти носит острата сабя,
Де гиди болен Кара Мустафа?
Нека я носит той, хайдут Велко,
защо е пойке юнак от мене.*

Изпратих поемата до Димитър Д. Матов – професор по славянска литература във Висшето училище и един от сътрудниците на „Български преглед“. Молах го в писмото да каже мнението си. Той ми отговори без закъснение: „Сега четете. После ще пишете.“ Думи, които ми подействаха като студен душ. Спрях да пиша.

Не пишех вече, но четях с тази страст, която ме беше обхванала още в Ресен. За френската литература в оригинал знаех само това, което се намираще в христоматията ми. Но горях от желание да се запозная и с българската. В Екзархията

¹ Какво беше съдържанието, да ме заколи човек – както се казва, – не мога да си припомня. В един брой на „Българска сбирка“ имаше библиография на всичко, печатано в това списание. Там открих, че „Слепият цигулар“ е бил поместен години след като го изпратих, види се в един момент, когато редакцията не е имала на разположение нещо по-добро. Не се заинтересувах да потърся тази моя младежка творба и тя ми е сега известна само по надслова си. „Слепият цигулар“ бях подписал с псевдоним В. Шариваров.

имаше библиотека и оттам взимах книги. Първата книга беше, помня добре, биографията на Христо Ботев от Захари Стоянов. В Екзархията се получаваха и три български списания: „Български преглед“, „Българска сбирка“ и „Искра“. Взимах ги и редовно ги четях открай докрай. От трите списания най-богато съдържание имаше „Български преглед“. Сериозните статии, писани главно от професори на Висшето училище, ме интересуваха и жадно ги четях. Но най-вече ме привличаха рецензиите, тия именно, които се отнасяха до литературни произведения. Тук нямаше много разход на остроумие. Професорският стил е познат. Но това бе за мен нещо ново и будеше непознат дотогава интерес. Така страниците на „Български преглед“ туриха начало на моето влечение към литературната критика.

Втората година вече знаех доста добре френски. В онова време под името „Bibliothèque Nationale“ се издаваха френските класици в малки книги, които струваха 25 ст. Купувах си ги. Взимах книги и от Екзархията. Екзарх Йосиф беше високообразован човек – учил бе 6 години в Париж право и литература; имаше много ценни книги в неговата лична библиотека. Спомням си, че оттам взех няколко книги от Иполит Тен. Бях се абонира и в книжарницата „Вайс“. Оттук взимах книги от съвременни френски писатели. В лица имахме големи улеснения за четене. Водеха ни в спалните в 8 часа. Но имаше и тъй нареченото *veillee*, т.е. бдение. Които от нас искаха, можеха да останат да четат в класната стая, където един от надзирателите седеше на катедрата. Бяхме понякога двама-трима, понякога бях сам. Навлизах във френската литература като в приказен свят. Бях упоен. Когато се прибирах в обширната спалня, на минарето на близката джамия излизаше за вечерния призив към „правоверните“ имамът. Неговият звучен глас се издигаше високо в нощта, аз го слушах и преди той да довърши, заспивах. Четях и френски списания, купувах „*Les Annales politiques et littéraires*“. В него литературната критика се водеше от Ернест Шарл. В статиите му много ме привличаше ироничният му тон. Мога да кажа, че той е първият, който ми даде вкус към иронията.

Как попаднах в ръцете ми Жюл Льометър и Пол Бурже – не мога да си спомня. Жюл Льометър беше по това време най-високоцененият френски литературен критик. За неговото въздействие върху публиката се цитира един случай, може би без пример в другите литератури.

Един французки писател – Жорж Оне – бе добил много голяма популярност сред средната френска буржоазия. Неговите романи стигали до сто издания. За него Жюл Льометър писал във вестника, на който бил литературен сътрудник, една статия, започваща със следните думи: „В тия колони обикновено пиша върху френските писатели, но днес ще се занимая с Жорж Оне.“ Следвала жестока присъда върху него – ни умение да разказва, ни психология, ни стил, и всичко от най-вулгарно естество. Жорж Оне продължил да има читатели, но те се срамували да казват, че го четат.

„Съвременници“ на Жюл Льометър – под това заглавие той беше събрал своите критики – обхваща всички значителни писатели от епохата. Четях ги, препрочитах ги и гледах някои негови духовити съждения да науча наизуст. Като повечето представители на френската буржоазия, Жюл Льометър беше крайно консервативен. Той еднакво отхвърляше както големи имена от чужбина, с които някои французи искаха да запознаят френската публика, Ибсен, Бьорнсон, тъй и модерните влияния в самата Франция. Той писа за Верлен и Маларме, но сякаш, за да ги осмее. Даваше цитати от тях. Намираше ги тъмни. Тълкуваше ги с догадки, уж да ги направи разбираеми. Тия именно цитати на мен се виждаха интересни. Прочетох излезлия том с избрани стихове на Верлен; те ме плениха. До разбиране на Маларме стигнах по-късно.

За Пол Бурже не знаем какво бих казал, ако го препрочета сега, но тогава намирах у него дълбочина. Критическите му статии излязоха под надслов „Есета върху съвременната психология“. В контраст с Жюл Льометър, Пол Бурже следеше и чуждата литература.

Едно от неговите есета е посветено на Тургенев. Най-ценното за мен у Пол Бурже беше, че той ми откри Бодлер и Стендал.

„Съвременниците“ на Жюл Льоветър и „Есетата“ на Пол Бурже заемаха много часове от „нощното бдение“ – и оставиха следи в моето развитие. Те двамата превърнаха събудения ми вече вкус към литературната критика в съзнателен интерес. Тогава на мен не ми минаваше даже през ум един ден сам да стана литературен критик. Но едно неочаквано обстоятелство ме накара да направя много рано още първата си стъпка в това поле.

Беше в 1898 г. Завърших лицей и дойдох в София. Първите ми срещи бяха естествено в македонските революционни кръгове . Тук вече се мяркаше Антон Страшимиров и така се запознах с него. Димо Кьорчев ми е разправял как Страшимиров гледал да събира около себе си млади хора, между които е бил и той. Същият опит направи и с мен. Той изказваше радостта си, че сме се запознали, хвалеше ме, казваше ми даже: „Аз тебе ще те туря в един мой роман.“ Антон Страшимиров, както после го познах от неговите произведения, беше силен талант, но с объркани идеи. Те не му позволиха да даде нещо напълно съвършено. Тази идейна бъркотия забелязах още при първите ни срещи, бидейки възпитан в лицей в ясност и ред на мисленето. Страшимиров се беше сблизил с Гьорче Петров, по това време един от задграничните представители на Вътрешната организация – бивш мой учител от Битоля, у когото понякога отивах сутринта, когато той си пиеше ракията, за да му се избистри мисленето. Един ден той ми каза, че Антон Страшимиров написал „Прилепски светци“. Представил му я с желание организацията да я даде да се печата. „Ти я прочети, ми каза той, и си дай мнението.“ Какво ми трябваше да се набърквам в тази работа! Но бях поласкан и за мое нещастие направих, каквото се поиска от мен. Мнението ми беше категорично: „Прилепски светци“ е несполучливо произведение.“ Антон Страшимиров остана крайно засегнат и отношенията ни прекъснаха. Така първият ми опит в полето на литературната критика ме доведе до свада с един човек, способен на дълготрайна омраза. Трябваше да изтекат години и да се явят други случаи, за да мина от устната критика към писмената.

БЪЛГАРСКИЯТ СЕЛЯНИН В ПЪРВИТЕ РАЗКАЗИ НА ЕЛИН ПЕЛИН¹

Ще се види странно може би, че ми е дошло на ума да ви говоря тая вечер за българския селянин. Наистина сюжетът не е много пленителен. И, струва ми се, че в една зала, дето подир малко ще се носи ритъмът на валсовете, по би прилягала една беседа, в която би се приказвало за неща весели или грациозни.

При все това мисля, че няма да бъде безинтересно за вас да чуете какво ще кажа за българския селянин. Защото, ако изгледът му не е никак привлекателен, неговата психология не е лишена от оригиналност. Тя представлява любопитни, та дори и чудновати страни, които не би могло да бъдат забелязани при пръв поглед – защото са прикрити с чудесен инстинкт на притворство, – но които е занимателно да се издирват. И стори ми се, че в една среща като сегашната, на която виждам френска публика, любеща литературата и навярно любопитна да съзре българската душа в някои от загадъчните ѝ гънки, мога – с една малка надежда да заинтересувам слушателите си – да говоря за българските селяни в творенията на някои наши писатели.

Питали са се в XVII век – и ми се чини, че тоя курioз е станал във Версайл, – питали са се дали селянинът има душа. В действителност въпросът е бил поставен случайно, в един шеговит спор между дворяни, загрижени за метафизиката. Впрочем спорът не отишъл по-далеч – въпросът не е бил от естество да пристрасти елегантните умове. Не знаем какъв отговор е

---

¹ Беседа на френски език, преведена от Никола Милев и печатана в сп. „Художник“.

бил даден, но не би било смело да се твърди, че той изобщо е клонял към отрицателен смисъл.

В това впрочем няма нищо чудно. Прикрепен към земята, селянинът е имал само материалните атрибути на човечеството. Юридически той е бил вещ, рес, както казват правниците. Икономически той е бил един вид земеделческо оръдие. Той не е бил личност: как би могъл да претендира да има душа?

Настана обаче за обществото период на преврати и на промяна в равновесието. Селянинът нахлу на историческата сцена дръзко и буйно. Трибуни извоюваха заради него всеобщото гласоподаване. Действително той влезе във владение на това право без възторг и даже с някакво смътно безпокойство, но скоро съумя да си служи с него, ако не разумно, то поне упорито. Полека-лека той доби съзнание за своето избирателно право и с време поиска сам да управлява държавата.

И тогава, като видяха едно подир друго, че селянинът има стремежи, амбиции, най-после забелязаха, че има и душа.

Открита по тоя начин тая душа, почнаха да я изучават. По право, почнаха да си я въобразяват, защото наблюдението иде много по-късно. В европейската литература настъпи период на селски романтизъм, който ни показва в изкуствени декори невероятни селяни, красени с грация и с всевъзможни добродетели. Трябваше интуитивният гений на един Балзак, за да ни открие суровата и буйна селска душа и за да ни представи на мястото на блудкавите идилични картини, които върлуваха в него време, потресающи сцени с правдив анализ на селски живот. Оттогава насам, след възтържествуването на наблюдението и на реалистичните прийоми в романа, истинският селянин излезе наяве, какъвто са го създали вековете, с буйни и лукави страсти, преплетени с бегли нежности и понякога с несъзнателен героизъм. Знайно е, че творенията на Тургенев упражниха също грамадно влияние върху тая еволюция. Неговите стегнати и покъртителни разкази са били за мнозина чуждестранни писатели образци на вътрешен анализ и на истина, а в същото време те възбудиха съчувствено любопитството спрямо селяните чрез един задушевен акцент на милост и на човешка солидарност в страданието. От тия две

главни влияния се създадоха тенденции: едната, Балзаковата, се изроди в силния и песимистичен маниер на Зола, на когото дължим страшните лица в „La Terre“, а другата, по дъха на хуманитарните пориви, рискува да се преобърне на едно мъгляво социално апостолство.

В българската литература се намират следи от всички влияния. Те не се намират наистина по исторически ред. Индивидуалният темперамент на художниците и условията, при които се е образувал техният светоглед, са ги тласнали под влиянието на тоя или оня жанр, и това е което прави съчиненията на нашите автори пъстри и богати с контрасти и някак забъркани.

Там виждаме гиздави и добродушни идилии да дружат с разкази с натуралистична разработка, нелишена от бруталности. И често в един и същи брой на едно списание може да прочетете люти скици, чийто сарказъм лесно се превръща на *карикуатура* покрай химерични селщини, понякога мили, понякога детински.

От тая пъстра литература, в която противоречиви влияния са се съсредоточили като в някое ретроспективно пресъждане на всички литературни периоди и всички школни формули, не е лесно да се извлекат съществени черти, които да могат да се слоят в една еднородна психология. Впрочем, не това ще се опитаме да направим. За нас ще бъде достатъчно да изтъкнем някои релефни и любопитни страни, без да ни е грижа дали те са невероятни и дали имат тенденция да се изключват взаимно. По тоя начин това ще бъде по-скоро една екскурзия, отколкото критика: тъй аз ще имам повече право да бъде повърхностен, а вие да слушате разсеяно.

Спомнете си очарователната комедийка на Алфред дьо Мюсе, дето Фантазио говори: „Ах, да можех да изляза от себе си само за един час! Да можех да бъда ей оня господин, който минава!“

Случвало ми се е и аз да изказвам такова желание, като гледам нашите селяни, особено шопите.

Когато ги виждам бавно да вървят по пътищата с тояга в ръка или яхнали дребни мършави кончета, подир които прип-

кат запъхтели и с обущата в ръцете благоверните им съпруги, аз почвам да се питам какво ли има в тия загадъчни глави, с черти груби и като че дялани със секира, с упорито и вироглаво чело, с лисичи и лукави очи, които тъй малко откриват вътрешния свят, щото поговорката, която гласи, че очите са огледало на душата, ви се явява като една голяма шега. Никога думите на Паскал, че човек е „пропаст в съкратен вид“, не ми са се виждали тъй верни, както когато съм бил при моите съотечественици – селяни.

И наистина, какъв е вътрешният човек у нашия селянин? Неговата любов наивна, идеална и меланхолична ли е, както я виждаме в старите ни песни и в гиздавите ни легенди, или има френетичната буйност на първобитните прегръдки? Вълнува ли го хубостта на зората, когато изгрява сияйна над хоризонта на полето, или пък, наведен над браздите, вървящ безотрадно след праисторичното си рало, той прехвърля алчни и катадневни мисли, равнодушен спрямо околната прелест? Измъчва ли го незнайното, когато гледа звездите, или нехаен към божествата, той не дига глава, за да изпита небето? А държавата като какво е за него: върховното проявление ли на нацията, към която той се усеща смътно привързан, или тайнствено и злосторно създание, което го напада с безбройните си пипала: стражари, бирници, съдии? Вярва ли в божиата правда, вярва ли в земната? Обича ли семейните радости? Добър баща ли е, верен съпруг ли е? Галантен ли е?

Що се отнася до „галантността“, нашите писатели не са обърнали наблюденията си в тая посока. Но ние сме осведомени от чужденците. Още в XVII век Волтер е обвинявал българите, че нямат спрямо жените оная нежност, която те заслужават. Трябва да признаем, че впоследствие това мнение не биде оборено. Напротив, всички пътешественици са го потвърдили. Това, което у Волтер е било шега, стана етнографична истина. Каквото и да правим, липсата на „галантност“ у нашите селяни си остава една черта от народната ни психология.

Добрият Петко Тодоров трябва особено да скърби за тая легенда. Според него българският селянин не е онова грубо и

люто същество, което някои са описали. Тодоров е страстен идеалист. Той има за селската любов елинско схващане: любовта е някаква тайнствена сила, която се развилнява у нас, подчинява несъзнателната ни душа и я изгаря. За гърците любовта, както е известно, е била страшна фаталност. И Петко Тодоров усеща в нея нещо като проклетие. Вижте неговия герой Бойко, поетичния талигаджия, който води безгрижен и весел живот, жаден за простор и за неизвестност: той среща веднъж една непозната хубава мома, любовта го пораждава мигновено като гръм, нито може да я вземе той, нито да я забрави, и буйната и сияйна негова младост пропада; сломен, той се влачи подир колата си и изпълва звездните нощи с ридещата мелодия на своя кавал, с който някога бе свирил на момите, без да иска да ги погледне. Вижте и тая млада селянка, трогателната Калина, която лудее за един строен мечкар циганин с тъмни и прелъстителни очи и напук на майчиния ѝ гняв, напук на селското презрение и на своята християнска съвест, тръгва из друмищата с тоя скиталец, с когото се оженва, като счулва един глинен съд според обичая. Тук виждаме всякога едно повелително чувство, което внезапно избухва и действа неотразимо.

Това схващане писателят го е заимствал от народните песни, дето любовта също се появява гръмотевично и често свършва с тих трагизъм. Впрочем, вижда се, че Петко Тодоров е взел от нашата народна поезия не само едно гледище върху живота, но и повечето от своите фикции, а още – което не е тъй сполучливо – психологията на героите си. Елементарна и наивна е тая психология, защото народът е творец, който не обича нюансите. Но най-големият ѝ недостатък е, че тя иде в разрез със съвременната наша жажда за реализъм. Затова въпреки таланта на автора – и бързам да прибавя, че тоя талант е тънък и грациозен – неговите разкази не могат да ни заинтересуват много живо. Зная, че той не претендира да ни даде „резени от живот“. Сам той нарича разказите си идилии. Тия идилии обаче – щом е дума за идилии – ми се виждат като нещо анахронично. Иде ми да им кажа, както поетът:

*Ah, nouvelle venue, innocente et revânt,
Vous avez pris pour naitre une heure singuliere.*¹

Удивително е наистина български писател да пише днес идилии. Известно е, че тоя литературен жанр се явява в преситените с книжнина и изкуственост декадентски общества – александрийската епоха, когато пишеше Теокрит, осемнадесетия век, когато пасторалите са били на мода, – защото той отговаряше на една потребност от гиздаво естествено чувство – на свежест и простота. А могат ли идилията да ни дават нам такова удоволствие? Дали ние, българите, сме тъй отдалечени от селата, за да ни харесва илюзията, която поетът иска да ни даде, или поне за да не ни шокира невероятността на неговите фикции? Разбира се, има между нас такива, които са тъпчели асфалта на улиците в чужбина, дишали са шумната атмосфера на европейските столици, заели са от така наречения цивилизован живот неговите изтънчености, неговите ексцентрични нрави и неговите поборства – но всички почти сме съхранили незасегнат спомена от родното село, от двора, дето мучаха крави и кълвяха кокошки, от острата мирис на бащината бакалница и на прашните пътища, дето като деца сме играли боси. Как тогава да се борим против преживяното, за да се наслаждаваме на лъчезарните и мили видения на автора? Затова именно Петко Тодоров отбягва да даде на своите разкази ясна действителност. Събитията стават кой знае кога. У героите му има нещо неопределено и химерично. Колкото за пейзажите му, те са хубави, свежи и поетични, но мъчно е да си ги представим. Авторът не иска да знае за действителността. Чувстваме ли или поне казвали са ни, че той се стреми към някакви символи. Може би влиянието на бистрия френски дух ме прави особено неспособен да се издигна до схващането на символите, защото въпреки всичката ми добра воля невъзможно ми е било да намеря такива в идилията на Тодоров.

---

¹ *О, новородено невинно и мечтаещо създание,
странен час избра си да се появиш.*

(„Малкият Жан“, Виктор Юго) – Б.р.

Струва ми се по-скоро, че той е последвал своите наклонности на мечтател, безвъзвратно пленен от хубавите ни народни песни, и не може вече да вижда въвн от техния илюзорен мир действителния, всекидневния живот, същевременно смешен и болезнен.

Друг един от нашите писатели е видял тоя живот и се е опитал да го нарисува. Той се нарича Елин Пелин. Той е взел сякаш това странно име, иносказателно и горчиво, за да изрази сигурно разочарованието си от първите стъпки в живота. Защото съдбата не е била блага спрямо него. След като се е учил сред лишения и минал през разни училища, той става селски учител. Тогава почва за него едно мрачно и сурово съществуване, лютия спомен на което съзираме в някои от неговите жестоки разкази, в които вее лъх на гняв и отмъщение. Какъв е бил животът му в затъntenите села, дето е преподавал азбуката на малки, вироглави и лукави шопчета, кой знае, защото той крие миналото си под една маска на нехайство и шеговита добродушност; но можем да се догадим за празните и мъчителни минути, за безкрайните зимни нощи, за дъжда, който плющи по прозорците, за калните улици, за тъмната и влажна стаичка, и най-много за чувството на грозна самота, което ви обзема посред глухо враждебни или равнодушни хора. Ето в такава среда той е погледнал учудено и болезнено на живота и толкова са били трайни и силни първите му впечатления, че отпосле паметта му не е изпитвала никакъв труд, за да схване релефа на тоя живот и неговата вътрешна мисъл. И това обяснява защо той е сполучил да рисува селския живот с такива верни и потресени краски и с правдив акцент, може би единствен в нашата литература. Българският селянин такъв, какъвто го виждаме в разказите на Елин Пелин, не е онова кротко и мечтателно същество, жертва на орисницата и на любовта, както ни го е нарисувал Петко Тодоров. Той е суров и измъчен човек, който се бори упорито с немилостивата земя, със злата съдба, с държавата – която често побеждава – и понякога изпада в отчаяние, с твърд и насмешлив фанатизъм. Но той не е враг на мечтите. Напротив, той охотно търси в приказките утешителни виде-

ния. С наивното въображение на младите народи той лесно се радва на тях. Чуйте разказа, озаглавен „Косачи“. След един тежък работен ден дружината е седнала в ливадата. Нощта е без звезди. Накладеният огън хвърля странна светлина върху изпечените им лица. Тогава един от дружината начева една приказка:

– Едно време, в някое си царство имало една царица... Тя била хубава, хубава, друга като нея нямало по света... Косата ѝ се влачела след нея като копринена река и лъщяла като злато. Очите ѝ били черни като тая черна нощ...

Един от другарите му, един млад момък, го прекъсва:

– Благолаж, лъжи по малко... Това са бабини деветини... измислици!

– Това е приказка, разбираш ли, възрази Благолаж: каква истина ти търсиш в приказките? Каква... Да зема ли да ти разправам, да речем, за дрипавите гащи на дядо Тодор, или за смачканата калимавка на дяда попа ли искаш? ... Или ти се ще да чуеш как голи-голтаци като нас, с коси на рамо и с просеник в торбата, бият път по цяла неделя, та да идат в Тракия на коситба! Всичко това, хлапе хлапешко, е истина, истина е, нали? Е, защо ти е тая пуста истина, а?

– Ами тия чудновати работи, дето ми ги разправяш, защо ми са?

– Чудновати, но хубави... Слушаш, слушаш, па се забравиш, отидеш... И току-виж, че чудноватото земе да ти се чини истина, та заживееш с него и потънеш в него, като че се преродиш...

И Благолаж продължава приказката между другарите си, които слушат с удивление и с някаква религиозна важност.

За жалост, не всякога в мечтите търси забравата селянинът. Твърде често той хваща пътя за кръчма, дето го дебне мазният и коварен кръчмар с обезпокоителен изглед.

Елин Пелин ни рисува много типове пияници, весели и шегобийци, мрачни и мълчаливи, сантиментални, бърбрици и смъртно някак революционери. Най-потресеният силует, който той е нарисувал, е тоя на пропадналия човек, който пие от отчаяние и се измъчва от чувството, че ей на, попада.

„Намираме се в една кръчма, във време на жетва. Една весела дружина е насядала по мръсните маси. Те пият и приказват шумно. Само Дятката стои мрачен, без да продума, като че се губи от горчиви размишления. Другарите му го карат да пее. Той отказва раздразнено, те настояват; тогава той им отвръща:

– Не ща и не ща. Срамота е бе, срамота е!... Я вижте, полето гори под жегата, и там човешкият пот се лее, а вие – пей, пей... Пияници! Изгубени хора! Не сме ние вече като другите, братя мои, не... У нас няма вече нито надежда, нито любов... Пуснали сме му края и не мислим за нищо... Пием и продаваме. И трудът ни се вижда омразен... Задържа ли ви нещо и у дома, а?... Привлича ли ви?... Ни жена, ни деца, ни... нищо... Роби! Нищожни роби!... Пияници, нещастници!... Загубени хора!... И казвате – пей!... Кърваво сърце песни не ражда, а мъки...Мъки...“

И удря с ръка по масата. Но другарите му наливат да пие и го карат да запее. Подир малко може би той ще запее, когато удави в алкохола това, що му е останало от съвестта и от достойнството му. Но тоя отчаян вик на един нещастник, който се търкаля в пропастта, уплашен от ужаса на своето падение, не е ли това човешко до болезненост?

Всички разкази на Елин Пелин не са еднакво мрачни. Между тях има такива, които са озарени от лъчи на младост и дяволита веселост и в които има идилична грация. Но никога те не изпадат във фалш и блудкави сантименталности. Те са прибрани и верни. Да вземем разказа, който носи заглавие „Кумови гости“. Младоженците Стойчо и Яна отиват на гости у кума си. Те трябва да потеглят от вечер, за да стигнат рано сутринта у кума, който живее през три села у четвърто. Те тръгват весели и развълнувани като деца. Ето ги във от селото, в полето. Божествено мила нощ галено е прегърнала земята. Безбройни звезди трептят на небето и на младите влюбени се чини, че те им се усмихват съучастнически. Колко пъти са мечтали те да се отделят тъй от света, само небето да е над тях, а в очите им волно да грее любовта! Защото те са вече от месец и половина младоженци, но за първи път вкусят прелестите

на усамотението – а деух. Те са толкова души вкъщи, а къщата е тясна... Една стая за всички, за хората и добитъка. А бащата е суров и груб, и майката завистлива. Няма място за тяхната интимност в бащината къща. Ето ги сами, сами в тихата и благоуханна нощ, и тяхната млада любов, за пръв път свободна, избухва в продължителни и луди прегръдки.

Няма нужда да ви казвам, че нашите младоженци не пристигат навреме у кума...

Ако се не лъжа, Елин Пелин е първият, който е отбелязал това тиранично притеснение на семейната общност, което тежи върху сантименталния живот на младите селски двойки. Не всички сюжети на неговите разкази са тъй оригинални. Някои от тях са били третираны преди него и той ги е преработил. Но винаги той е съумял да им даде отпечатъка на своето вярно наблюдение. Тъй например недоверието и глухата неприязън на нашите селяни спрямо чужденците и спрямо гражданите често са били описвани от нашите писатели. Откритието не е трудно: стига човек да отиде един петъчен ден на пазара, за да съзре безброй черти от тая неприязън, в която има винаги зла ирония и подигравателна увереност в предимството на селянина спрямо гражданина. Но не е било забелязано досега, че към тая неприязън се прибавя чувство на селска солидарност. А това ни показва Елин Пелин в своя разказ „Андрешко“. Андрешко е млад шоп, който кара с колата си един гражданин. Гражданинът е съдебен пристав. По пътя Андрешко приказва с него и с престорено простодушие му казва безподобни грубости, усукани в майсторско-наивни фрази. Той узнава, че приставът отива в селото за да „екзекутира“ един селянин, Станой, като му продаде житото за един дълг, който се протака с години. Андрешко се бунтува срещу нещастieto, което ще сполети Станой, защото нему не му минава през ума, че приставът може да има право да вземе житото на един дължник. Той си представя как Станой отначало псува с обичайната си буйност и после, като укроти първия порив, ще плаче смирено и ще хване пътя към кръчмата. Какво да направи, за да не може приставът да изпълни безчовечното си решение? На Андрешко му хрумва една лукава мисъл.

Той тръгва по един път, който се отдалечава от селото, влиза в едно блато, вкарва колата в тинята и когато непредвидливият пристав крещи против неверния си водач, Андрешко с насмешка му отговаря и изчезва в тъмнината, за да иде да обади на Станой да скрие житото си.

Хитростта на младия колар ще се вземе може би като порив на инстинктивна солидарност. Тя е нещо повече. Тук има безсъзнателен бунт против съществуващия ред. И тоя бунт не е случаен, той е постоянен. Той е една от най-характеристичните черти на националния темперамент. Българският селянин е някак анархист. Гневът и неправдите, теглени цели векове, са му придали отрицателен инстинкт. Той не вярва на човешките закони, съмнява се дори и в божията правда. Прочетете най-добре любопитния разказ на Елин Пелин „На оня свят“. Дядо Матейко предава на бога измъчената си душа. Той се озовава на оня свят. Но не знае кой път да хване. Той спира на един кръстопът и пита други пътници като него:

– Бре, байовци, накъде се отива за ада?

Посочват му пътя и той тръгва по него. По пътя той си мисли: „Мен сигурно там ще ме турят, чакай барем с време да стигна... Не съм за рая аз, сиромах човек... Раят е направен за големците. С тие дрипи и тие попукани ръце кой ще ме пусне там! Осемдесет години теглих и страдах като куче, та сега ли ще рахат да видя? Истина, гледал съм по божа правина да живея, ама кой те пита. Нима господ ще седне да води сметка на такива като мен. Нас са ни записали у гяволския тефтер още кога сме се родили...“

Но ангелът му казва, че не може. И дядо Матейко потъва в горчиви размишления. Изведнъж той задава на ангела тоя въпрос, който му се вижда затруднителен: „Ами като нямате кръчма, къде слиза бирникът?“ Ангелът тихо му отговаря:

– Тук бирници няма, дядо.

Лицето на дядо Матейко светва от радост, понеже той разбира вече защо хвалят рая.

И продължава пътя си към ада. Напразно му казват, че е писан за рая, той не ще да разбере. Може ли сиромах като него да вкуси от райските блаженства?

Най-после един ангел го хваща насила и го води при свети Петра, който, както знаете, държи ключовете на рая. Дядо Матейко е уверен, че свети Петър ще забележи грешката. Ама къде? Той му отваря вратата на рая. Дядо Матейко се диви на райските красоти. Но по едно време той казва на ангела:

– Я ме заведи на механата да пийна една ракия, че гърлото ми гори на въглен.

– Е, дядо, тук механа няма – отговори ангелът.

Дядо Матейко остава учуден и пита:

– Ами у пъкъла има ли?

– Там има.

– Я ме заведи там, моля те, защо ми е тукашният рахат, кога няма капка ракия!

Тая хумористична фантазия изтъква по един пикантен начин някои основни черти от душата на нашите селяни: дух на съмнение и на отрицание, който се издига и до бога, и неудържим стремеж да смята държавата като главен източник на своите беди. Нашият селянин би казал на драго сърце: „Държавата – ето врага!“ Разбира се, неговата омраза към държавата почти всякога е пасивна, тя не го тика към бунт. Многовековен гнет го е направил послушен. Но стига да му се падне случай, за да видим какво може да направи той. Кървави, не твърде отдавнашни събития ни показват действително колко е лесно да се възбудят неговата ярост и неговият бунтовнически инстинкт.

Това враждебно чувство към държавата не е може би едно зло. Аз за себе си се надея, че то ще се превърне с времето в свободно и демократично съзнание, способно да направи здрав или поне горе-долу нормален нашия политически живот.

Въпреки тая надежда, от всички черти, които приведохме, излиза едно неблагоприятно впечатление за нашия селянин. Аз бих искал да приключа сказката си с една по-оптимистична нота. И затова ще ви разправя един любопитен анекдот, който ще ви открие една много симпатична страна в душата на нашите селяни. Намерих го в една нова сбирка на нашия учител Иван Вазов, озаглавена „Добродушни разкази“. Сещате се, че това са разкази, в които великият писател е вложил всичко-

то съкровище на своите наблюдения и на милостивата си и снизходителна душа. Ето и анекдота: „Един софийски лекар отива на лов. Уморен, той сяда в една нива, до едни снопове. По невнимание той хвърля неизгасената си цигара и подпалва снопите. Цялата нива се запалва, дигат се пламъци и селяните, които са недалеч на жътва, тичат. Нещастният доктор, който не знае що да прави, иска да мине за чужденец, без да се сеща, че ще си пати по-лошо. Негодуванието на селяните расте. Те дигат сърповете с недвусмислени намерения. Първите удари се стоварват вече по гърба му. За щастие минава един човек, който познава лекаря. Работата най-после се обяснява. Лекарят плаща причинените повреди. Стопанинът на изгорените снопи продължава обаче да се оплаква от сърце. Ще му се заплати, да, но той не ще има радостта да занесе снопите дома, да вършее и да прибере житото. Все ще му се чини като да му е изгубен трудът от цяла година, защото няма да привърши работите, които увенчават тоя труд. Той не е извършил всички обряди. И думата обряд, която ми иде на ума случайно, открива ми истинския характер на това чувство. Защото то влиза в природния ред и в течението на сезоните.“

Мен ми се нрави, дето нашия селянин има такова схващане за труда. Защото то е благородно и плодовито. И то е за нас нещо ценно в една епоха като тая, която се възвестява, и в която въпреки останките от варварски обичаи и международни насилия трудът остава единствената сила, която твори прогреса, и единствено честно оръжия в конкуренцията на народите.¹

---

¹ Тази сказка, държана през 1905 г. в „Алианс франсез“, София, на френски език, е нещо откъслечно. Тя собствено няма претенцията да изчерпи темата.

Г. П. СТАМАТОВ

Понеже Стаматов гледа на своите книжовни творения без всяка суета и пише само в ефимерните минути, когато не може да пръска в разговори своето горчиво наблюдение, своя жесток сарказъм и своите песимистични афоризми, едва ли някога си наумява с тъга, че в тая България, дето прогърмяха ненужно толкова имена, той е почти неизвестен. Писателят, който е рисувал нашите нрави с един озлобен дух на отрицание и сякаш с отмъстителност, вижда вероятно в своята литературна съдба едно потвърждение на своите мрачни възрения. Тъй Молиеровият Алцест се радваше, че ще изгуби своя процес, за да докаже, че наистина не съществува правосъдие.

Инак тая слаба известност на Стаматов е доста странна. По своя дух неговите разкази трябваше, напротив, да се нравят най-много на нашата интелигенция. Те наистина изразяват нейните настроения на социално недоволство и нравствен бунт. При това, единствен между младите ни белетристи, Стаматов е засегнал тънките и болезнени струни на нашето горе-долу културно общество. Другите са отбягвали тия теми по някаква инстинктивна боязън или нарочно. Едни от тях ни рисуват вечно еднакви селски сцени, които вече са ни дотегнали със своята плитка психология, с еднообразните си силуети и с някаква блудкавост в състраданието. Други плахо забулват своя взор пред кипящия и грозен, и мъчителен живот, и търсят мотиви на творчество в мъртвите легенди на миналото: но вдъхновението е тук изкуствено, езикът се труфи с увехнали очарования, и един дъх на суха архаичност вее в тия произведения, които искат уж да се издигнат до наивната и вечно млада поезия на символите.

Стаматов не търси теми в монотонните и повърхностни анекдоти на селския живот, нито протяга груба светотатствена ръка към народните умотворения. По инстинкт на човек, кой-

то има остро ощущение за нашата съвременност, той насочва погледа си главно върху живота на интелигентните слоеве. В тях той търси новата българска душа, формирана под гнета на лютите нужди на новия живот. Лъхната от леки веения на чуждата култура, озарена божем от някакви лъчи на идейност, тая душа е сурова в действителност, както е била през тъмните времена. Суха и твърда, с бездни от егоизъм, сгърчена сякаш в някакво озлобление, тя е способна да се издигне в мимолетни пориви само за да падне пак в своята първична грубост, но вече свършено овдовяла от илюзии и отрицаеща еднакво небето, нравствения дълг и човешката красота. Тая душа Стаматов не е могъл да ни я представи с нейните остри конфликти, с яростните ѝ устреми, едва скрити зад ново заучените светски гримаси, и с нейното дъно от атавистични страсти, наследени от незнайни и трагични поколения: той ни е дал от нея само някои откъслечни и бързи видения. Но те са тъй призивателни, тъй енергична и люта ръка ги е рисувала, такъв трепет на жизнена правда носят те, че човекът, който ги е откъснал от живота, е може би писател с публицистически замах, е може би лош художник, но във всеки случай той е творец.

* * *

Публицист, лош художник, – това са собствено упреците, които постоянно се хвърлят на Стаматов и заради които някои дори го отричат съвсем. Ако да бъде човек „публицист“, значи да засяга теми, които вълнуват в един момент обществената съвест или възбуждат някои от вечните проблеми на човешкото битие, то публицисти бяха например Тургенев със „Записките на един ловец“, Зола с последната серия от неговите социални романи, такива са мнозина от съвременните драматурзи, които изнесоха на сцената трагичните обществени конфликти. Трябва ли да ги отречем в името на чистото, гордото и безкористно изкуство, което се уединява от човечеството в своя блян за върховна красота? Но ако публицист значи белетрист, лишен от дарба да дава акцент на действителност